

*Олександр МОСКАЛЕЦЬ,
музичний критик, журналіст, музикант
(Київ)*

ФЕДІР ШАЛЯПІН В УКРАЇНІ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ БІОГРАФІЇ СПІВАКА

З'ясовано та уточнено подробиці перебування Федора Івановича Шаляпіна на теренах сучасної України, акцентовано внесок молодого Шаляпіна в справу популяризації українського музично-театрального та пісенного репертуару.

Ключові слова: Шаляпін Федір Іванович, бас, опера, історія міст України, Крим, українсько-російські зв'язки, міжкультурні взаємодії, біографічні дослідження.

Research is devoted to the details of slaying Fedor Ivanovich Shaliapin in the cities of contemporary Ukraine. The article emphasizes the contribution of Shaliapin in the popularization of Ukrainian musical theatre and song repertoire.

Key words: Shaliapin Fedor Ivanovich, bass, opera, history of Ukrainian cities, Crimea, Ukrainian and Russian interconnections, intercultural interaction, biographic researches.

Исследованы и уточнены подробности пребывания Фёдора Ивановича Шаляпина на территории современной Украины, акцентирован вклад молодого Шаляпина в дело популяризации украинского музыкально-драматического и песенного репертуара.

Ключевые слова: Шаляпин Фёдор Иванович, бас, опера, история городов Украины, Крым, украинско-российские связи, межкультурные взаимодействия, биографические исследования.

Один із найвідоміших представників виконавського мистецтва, Федір Іванович Шаляпін (1873–1834) уславився і як співак, і як драматичний актор. Упродовж життя йому довелося відвідати безліч країн і міст: народився у Казані, приватно навчався у Тифлісі (Тбілісі), згодом співав і в обох столицях Російської імперії, і в глибокій провінції, а по тому, піднявшись до вершин артистичного Олімпу, об'їздив увесь світ, включаючи найекзотичніші куточки. Останні чотирнадцять років життя митець провів у еміграції в Парижі.

Чимало доленосних подій у житті Ф. Шаляпіна були пов'язані також із Україною. На жаль, у сучасній вітчизняній пресі та фаховій літературі є лише поодинокі, хоча й цікаві,

спроби висвітлення цього питання [5; 14; 15; 17; 19]. Відтак, ми поставили собі за мету в даній статті узагальнити та систематизувати існуючий наробок, а також уточнити та доповнити його, виправляючи мимовільні помилки попередніх авторів, встановлюючи окремі топографічні реалії та інші деталі, у сподіванні, що певні аспекти нашої роботи зазнають подальшого розвитку в більш ґрунтовних дослідженнях українських біографістів.

Відомо, що вже замолоду Ф. Шаляпін мав у репертуарі тридцять українських народних пісень. Такий значний за обсягом український пісенний концертний репертуар – рідкісне явище як серед сучасних вітчизняних, так і серед тогочасних російських та українських оперних співаків. Цей феномен досі не має пояснень. А ще слід взяти до уваги, що поза цим Ф. Шаляпін співав також українські романси, а в 1910-х рр., перебуваючи у zenіті слави, зафіксував у запису на графітових платівках серед іншого також три з численних українських народних пісень свого репертуару («Ой, у лузі», «Ой, зелений дубе» та «Комарище»). Також у репертуарі співака було декілька опер, у яких широко представлені українські історія та побут («Ніч перед Різдом» і «Травнева ніч» Миколи Римського-Корсакова, «Аскольдова могила» Олексія Верстовського). Оскільки перелік творів репертуару, заспіваного або записаного співаком протягом життя, відомий і доступний [1, с. 229–232], гадаю, аналіз усіх українських творів, що входили до репертуару Ф. Шаляпіна, може стати окремим предметом цікавого музикознавчого дослідження.

Та зв'язки митця з українською музичною культурою цим не обмежуються. Як і ще один світоч російської оперної сцени – Леонід Віталійович Собінов¹ [4, с. 33], на початку кар'єри молодий Ф. Шаляпін довгий час працював у «малоросійській» трупі, а саме – Георгія Деркача-Любимова², до якої вступив у Самарі у вісімнадцять років і про що згодом писав у своїх мемуарах.

Трупа Деркача чимало гастролювала (зокрема, містами Кавказу та Середньої Азії) з класичними музично-

¹ **Собінов Леонід Віталійович** (1872–1934) – один із найвидатніших російських оперних співаків першої чверті ХХ ст. (тенор).

² **Деркач-Любимов Георгій Йосипович** (1846–1900) – український актор та антрепренер, уродженець Катеринослава.

драматичними виставами українського репертуару. Ф. Шаляпін дебютував як хорист у п'єсі «Ой, не ходи Грицю та на вечорниці» Михайла Старицького. Згодом виконував партію Петра у «Наталці-Полтавці» Миколи Лисенка (хоча зазвичай вона доручається тенорам), співав у «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» та «Дай серцю волю, заведе в неволю» Марка Кропивницького, «Сватання на Гончарівці» Григорія Квітки-Основ'яненка, «Нещасне кохання» Леоніда Манька, «Ніч під Івана Купала» М. Старицького та багатьох інших. Загальновідомо й те, що згодом, під час приїздів до Києва Ф. Шаляпін відвідував М. Старицького як вдячний актор і прихильник.

Також, саме у зв'язку з виступами в українській трупі з'явилася перша в історії друкована театральна рецензія, де згадане ім'я Ф. Шаляпіна. Вона вийшла в самаркандській газеті «Окраїна» наприкінці 1891 р. і містила таку фразу: «Молодой и хороший голос г-на Шеляпина заставил позабыть его неособенное уменье держаться на сцене» [11, с. 47]. Той факт, що Ф. Шаляпіна там названо «Шеляпіним», став не першим і не останнім непорозумінням, пов'язаним із написанням його прізвища. Адже навіть у метричному запису прізвище батька співака чомусь записане як «Шаляпкін» [11, с. 15]. Чимало відгуків про виступи з українським репертуаром трупи за участю Ф. Шаляпіна в Баку містила також газета «Каспій» [11, с. 49–51].

Вперше в Україну Ф. Шаляпін потрапив лише у 24 роки, коли було влаштоване спільне турне трьох пересічних солістів Московської приватної опери Сави Мамонтова³ — молодого баса Федора Шаляпіна, сопрано Варвари Еберле⁴ та тенора Антона Секар-Рожанського⁵, які подорожували та виступали у супроводі піаніста Олександра Бернарді⁶. Наприкінці березня 1897 р. після концерту у Воронежі вони приїхали до

³ **Мамонтов Сава Іванович** (1841–1918) — меценат, музичний діяч і лібретист. 1885 р. заснував Московську приватну оперу.

⁴ **Еберле Варвара Аполлонівна** (1870 – після 1915) — співачка (сопрано) та драматична актриса. Дружина С. С. Мамонтова.

⁵ **Секар-Рожанський** (справжнє прізвище — Рожанський) Антон Владиславович (1863–1952) — російський оперний співак (лірико-драматичний тенор), поляк за походженням. Закінчив свій шлях викладачем Варшавської консерваторії.

⁶ **Бернарді Олександр Олександрович** (1867–1943) — російський диригент, піаніст і композитор. Уродженець Одеси. Помер у еміграції, в Парижі.

Харкова, де мали розпочати виступи зі збірними концертами. Так Ф. Шаляпін вперше ступив на українську землю. На той час Харків слугував своєрідним «випробувальним каменем» для гастролерів, які рушали на південь Росії: отримавши тут визнання, можна було розраховувати на київські, одеські, ростовські та інші ангажементи. Та, як повідомили «Харьковские губернские ведомости», концерт відмінили «по болезни г. Шеляпова» [11, с. 113]. Отже, за іронією долі, і в «малоросійській» пресі ім'я співака вперше також з'явилося в перекрученому вигляді.

За кілька днів після харківської невдачі мав відбутися широко анонсований концерт у Полтаві — на нього очікували саме у день виходу згаданої харківської газетної замітки. Ф. Шаляпін приїхав туди, але знову не виступав через хворобу (дослідники не виявили жодних відгуків про полтавський концерт у тамтешній пресі). Варто зазначити, що «хворобою» для співака вважають не «застуду» чи «нежить», а будь-який незвичний стан голосового апарату, що може перешкодити виходові на сцену. Отже, Ф. Шаляпін уже на той час відзначався неабиякою вимогливістю до себе. На жаль, спроба виступити перед полтавською публікою виявилася єдиною, — більше упродовж життя співак у місті не бував.

Потім, ненадовго завітавши до Воронежа, у середині квітня співак вперше приїхав до Києва аби виступити в оперній антрепризі Якова Любіна (Лейбіна)⁷ та Михайла Салтикова⁸ у приміщенні театру Миколи Соловцова⁹ (нині — Національний драматичний театр імені Івана Франка). Цього разу він заспівав дві партії — Мефістофеля у «Фаусті» Шарля Гуно та Івана Сусаніна в однойменній опері Михайла Глінки. Так, із 15 квітня 1897 р. і «Фауста» розпочався відлік шаляпінських виступів на території сучасної України.

Музичний критик Бекар (М. В. Москальов) у газеті «Киевское слово», загалом схвалюючи виступ молодого артиста, водночас зазначив, що інколи у того спостерігався «деякий

⁷ **Любін Яків Мойсеевич** (справжнє прізвище — Машкович, у деяких джерелах фігурує як Машкевич та Лейбін) (1858–1914) — оперний і концертний співак (тенор), режисер, антрепренер і вокальний педагог.

⁸ **Салтиков Михайло Федорович** (1861–1922) — російський театральний антрепренер і режисер.

⁹ **Соловцов Микола Миколайович** (1857–1902) — український актор, режисер і антрепренер. Засновник постійного російського театру в Києві.

надмірний шарж» [2]. Були також висловлені критичні зауваження щодо виконання знаменитої Серенади Мефістофеля, а тембр голосу співака названо «жидковатим». Зате наступна його рецензія на виступ Ф. Шаляпіна у партії Сусаніна була вже абсолютно схвальною [3].

Наступного дня співак із тією самою антрепризою рушив до Харкова, щоб виступити у театрі Комерційного клубу (колишній Харківський оперний театр, нині будівлю передали у розпорядження Харківської філармонії). У афіші — «Русалка» Олександра Даргомижського, «Фауст» Ш. Гуно та четвертий акт опери «Життя за царя» («Іван Сусанін») М. Глінки у збірній виставі (існувала традиція компонувати вистави з кількох актів різних опер). Докладні рецензії на ці виступи містить харківська газета «Южный край» [11, с. 114]. Потім Ф. Шаляпін повернувся до Києва, де в тому самому Соловцовському театрі заспівав дві вистави «Фауста» та третій акт «Русалки» у збірній виставі. Останній виступ у «Фаусті» 14 травня став його бенефісом.

Як бачимо, перебування співака у Києві ознаменувалося одним із перших у його житті бенефісів. І ще одну обставину можна визнати гідною уваги. Одразу після київських гастролей Ф. Шаляпін вирушив у першу в своєму житті мандрівку за кордон — до Варшави, Відня, Парижа та Дьєппа (Франція). Тому в хронологічному сенсі Київ став своєрідним «стартовим майданчиком» для подальших фантастичних успіхів співака на світових сценах.

Оскільки наша стаття присвячена перебуванню Ф. Шаляпіна на території сучасної України, видається доречним спростувати неточність, яку містять мемуари Івана Буніна. За словами письменника, Ф. Шаляпін «горячо хотів познакомитися с Чеховым» і звернувся до нього з проханням влаштувати це знайомство, оскільки Антон Чехов «нигде не показывается», а у Шаляпіна «всё нет случая представиться ему». І. Бунін відвіз Ф. Шаляпіна до А. Чехова, а згодом описав у мемуарах, як під час начебто першої зустрічі з Антоном Павловичем співак «покраснел до ушей, стал что-то бормотать... А вышел от него в полном восторге». Ось слова Ф. Шаляпіна, наведені І. Буніним: «Вот это человек! Вот это писатель! Теперь на всех прочих буду смотреть как на верблюдов» [22, с. 478]. Та І. Бунін явно перебільшує свій при-

ритет у справі знайомства двох геніїв. Очевидно, він сприяв лише розширеній домашній аудієнції, яку А. Чехов уперше дав Ф. Шаляпіну за сприяння І. Буніна. Натомість, перше знайомство Ф. Шаляпіна з А. Чеховим відбулося значно раніше, у 1898 р. у Криму, в Гурзуфі. Сергій Рахманінов запискою запросив співака на обід за участі Чехова. А сам Антон Павлович наступного дня, 21 вересня 1898 р., написав Ліді Мізиновій¹⁰: «Здесь концертируют Шаляпин и С[екар]-Рожанский, мы вчера ужинали и говорили о Вас...» [21, с. 273]. Отже, Чехов безперечно зустрічався та розмовляв із Шаляпіним уже в 1898 р. у Криму. З іншого боку, І. Бунін у своїх спогадах не наводить жодної дати, та й із ним самим (а також із кількома іншими російськими письменниками) Ф. Шаляпін зазнайомився під час поїздки до Подольська 8 листопада 1901 р., тобто, за три роки після згаданої вечері [11, с. 178]. Також відома ще одна записка, датована вереснем 1898 р. і підписана трьома особами — Ф. Шаляпіним, С. Рахманіновим і ще кимсь, чий підпис розшифрувати неможливо, адресована А. Чехову [23, с. 391]. Викладені вище факти дають змогу остаточно спростувати безапеляційне твердження І. Буніна, яке досі багато дослідників сприймали як істинне.

Щодо згадуваного (1898) приїзду Ф. Шаляпіна до Криму зауважимо, що на той час разом із трьома іншими московськими співаками він брав участь у чотирьох збірних концертах — у Ялті (два виступи), Гурзуфі та Севастополі. Варто наголосити, що саме тоді намітилися перші ознаки тріумфального успіху, який супроводжуватиме Ф. Шаляпіна протягом усього життя, — після другого концерту в Ялті співакові піднесли лавровий вінок, а преса постійно виокремлювала його ім'я серед інших учасників концертів.

Водночас, і це відзначають критики, Ф. Шаляпін був ще не на піку форми, оскільки справжній оперний бас «міцнішає» лише після тридцяти років. Зокрема, газета «Крымский курьер» писала про його севастопольський концерт так: «...По силе звука и по глубине его это скорее концертно-салонный голос, чем оперный, и несомненно, что значительную долю восторгов публики стоит искать в квасном московском патриотизме, в угоду коим артист чересчур «приухывает» в исполне-

¹⁰ Мізинова Лідія Стахівна (1870-1937) — знайома А. П. Чехова, померла в еміграції.

нии русских национальных мелодий и портит постановку — еще не окрепшую — своего бесспорно гибкого и изящного по тембру голоса. Жаль, ежели артист в угоду вульгарных вкусов публики направит свой талант на ложный путь дешевых голосовых эффектов» [11, с. 127]. Одразу варто зауважити, що, як згодом наголошував сам Ф. Шаляпін, недоброчливість і оперна критика — справи дуже споріднені... [24, с. 167]. Відтак, упереджене судження севастопольського критика не варто розцінювати як визначальну та об'єктивну оцінку артиста. Окрім того, йшлося про ранній період творчості співака, і то — не в опері, а на концертній естраді.

У 1899 р. Ф. Шаляпін уперше приїжджає до однієї з південних «оперних столиць» тодішньої Російської імперії — Одеси. Крім уже згадуваних вистав, у репертуарі цих гастролей значилося ще дві опери — «Борис Годунов» Модеста Мусоргського та «Псковитянка» Миколи Римського-Корсакова. Дорогою співак провів кілька годин у Києві та, взявши кінного візника, разом із Леонідом Собіновим оглянув Бібіковський бульвар (нині — бульвар Тараса Шевченка) та найближче до вокзалу визначне місце — Володимирський собор із його, ще свіжими на той час, унікальними розписами. Згодом від захвату співаки мало не запізнилися на потяг, але таки дісталися Одеси. Про цей епізод Леонід Собінов розповів у листі до Ніни Будкевич¹¹ [10, с. 68].

Після Одеси Ф. Шаляпін заспівав ще дві вистави у театрі Якова Шефнера у Миколаєві. У першій із них, 8 квітня, він уперше в житті став партнером по сцені легендарного російського тенора Леоніда Собінова, на той час — ще початківця. У «Русалці» Л. Собінов співав партію Князя, а Ф. Шаляпін — Мельника. (Один цей факт засвідчує, наскільки насиченим було тогочасне театральне життя навіть у провінційних містах України!). Того самого року в Одесі співаки знову виступали разом у «Русалці» та «Фаусті» (В. В. Голота помилково датує ці виступи 1903 р. [7, с. 93]). Надалі вони обидва стали настільки масштабними оперними «зірками», що приїжджали на гастролі до України виключно поодиноці — жодна антреприза не могла витримати витрат на двох солістів такого рівня водночас.

¹¹ Будкевич Ніна Антонівна (пом. 1926) — московська драматична артистка та режисер.

Факт постійної професійної пов'язаності Ф. Шаляпіна з Україною засвідчує, зокрема, й листування з харківським композитором Петром Ренчицьким¹². Так, 16 жовтня 1901 р. співак отримує з Харкова ноти романсу «Чуже горе» та щирі вибачення за їхню затримку зі сподіваннями на виконання твору (для баса з фортепіано) [23, с. 561; 11, с. 177]. Згодом П. Ренчицький разом із Ф. Шаляпіним підписав «Постанову російських композиторів і музикантів» на захист вільних художників, опубліковану в московській газеті «Наши дни» 3 лютого 1905 р. Ця відозва стала одним із перших у історії російської громадськості політичних виступів музикантів [11, с. 236].

У 1902 р. Ф. Шаляпін вчетверте приїжджає до Києва у рамках вистав антрепризи Михайла Бородає¹³ та С. В. Барикіна¹⁴ [11, с. 188]. Гастролю почалися 5 березня, коли він заспівав Мефістофеля в «Фаусті» у Міському театрі під орудою диригента Івана Паліцина¹⁵. Зауважимо, що це стало першою появою артиста на кону нинішньої Національної опери України, про що йдеться в одному з фундаментальних досліджень з її історії [20, с. 101]. Репертуар виступів 1902 р. залишався тим самим. Проте, після невеличкої відлучки до Москви, Ф. Шаляпін вперше в Україні заспівав Фарлафа в «Руслані та Людмилі» М. Глінки. Також, саме у Києві співакові вручили «запізнілу» нагороду від еміра Бухарського Сеїда Абдуль Ахад-хан¹⁶, який був присутній на двох придворних виставах у Петербурзі й ще тоді відзначив виконавця — орден Золотої зірки. Крім того, під час перебування у Києві співак відвідав майстерню художника Михайла Нестерова¹⁷, де отримав у подарунок етюд «Абрамцево». Тоді само Ф. Шаляпін задумує взяти участь у шевченківському вечорі та спеціально просить

¹² **Ренчицький Петро Миколайович** (1874–1941) — музичний теоретик і педагог. Народився в Черкасах, закінчив Харківське музичне училище.

¹³ **Бородає Михайло Матвійович** (1853–1929, за іншими джерелами — 1930) — російський театральний діяч та антрепренер.

¹⁴ **Барикін С. В.** (? - ?) — російський театральний антрепренер межі ХІХ–ХХ ст.

¹⁵ **Паліцин Іван Йосипович** (справжнє прізвище — Паліце) — російський диригент чеського походження. Працював, зокрема, у театрах Києва, Одеси, Харкова.

¹⁶ **Сеїд Абдуль Ахад-хан** (1859–1910) — бухарський емір із узбецької династії мангітів.

¹⁷ **Нестеров Михайло Васильович** (1862–1942) — російський художник.

композитора М. Лисенка надіслати необхідні ноти (це прохання висловлене Ф. Шаляпіним у листі до М. Старицького від 2 квітня 1902 р.).

Упродовж квітня-травня 1902 р. пройшли величезні оперні гастролі Ф. Шаляпіна в Одесі. Л. Собінов у листі до Єлизавети Садовської¹⁸ від 17 квітня 1902 р. зокрема пише: «... Одночасно со мною в одну и ту же гостиницу приехал Шаляпин из Севастополя. Он очень мил» [10, с. 156]. Співак виступив у чотирнадцяти оперних виставах (шість афішних назв). Окрім того, він охоче брав участь у світському житті міста: відвідав вечерю у залах Літературно-артистичного товариства на честь Павла Вейнберга¹⁹, разом із іншими оперними солістами здійснив морську прогулянку на катері «Чорномор» і прийшов до Міського театру на «Євгенія Онегіна» за участю Леоніда Собінова [5, с. 190–191].

Того самого року Ф. Шаляпін їде до Ялти, де спілкується з А. Чеховим та І. Буніним, відвідує Максима Горького на дачі «Нюра» в Нижньому Місхорі та намагається отримати аудієнцію у Льва Толстого в Гаспрі (у зв'язку з поганим самопочуттям письменника виявилася неможливою).

Наступного, 1903 р. співак знову в Україні. Ф. Шаляпін влаштовує велике концертне турне, два концерти якого відбулися у залі Купецького зібрання (нині – Колонний зал Національної філармонії України) у Києві. По тому улюбленець публіки відбув до Одеси, аби пароплавом дістатися Александрії (Єгипет) (через Константинополь, Смірну та Пірей). Знову сталося так, що саме Україна слугувала відправною точкою чергової співакової «одиссеї» – з її теренів він уперше ступив на африканський континент. Але, схоже на те, що відтоді Ф. Шаляпін уже не міг довго залишатися поза межами України та щоразу повертався до неї. Уже за місяць по від'їзді співак знову був в Україні. Цього разу на нього чекала низка концертів: 28 лютого – у залі Купецького зібрання у Києві, 26 лютого – у Новому купецькому біржовому залі Одеси (нині – Одеська філармонія), 24 лютого та 2 березня – в

¹⁸ **Садовська Єлизавета Михайлівна** (1872–1934) – московська драматична актриса, заслужена артистка РРФСР.

¹⁹ **Вейнберг Павло Ісаєвич** (1846–1904) – письменник-гуморист, уроженець Одеси.

оперному театрі Комерційного клубу та благодійний концерт 5 березня у Народному домі у Харкові²⁰.

Ще згодом, після відвідин Москви та Неаполя, Ф. Шаляпін виступає з п'ятьма оперними виставами та концертом у приміщенні Міського театру в Києві, про що писала газета «Киевлянин» [11, с. 207]. Натомість, М. Лисенко у листі до старшої доньки піаністки Катерини Масляникової²¹ від 4 травня 1903 р. зазначає: «6-го Мая [Володимир] Науменко²² ставить концерт на користь задовженого Нар[одного] Дому з участю Шаляпіна». Концерт відбувся у приміщенні Міського театру. Народним домом на той час був будинок на Лук'янівській площі в Києві (вул. Дегтярівська, 5), де згодом містився театр Леся Курбаса. Ця будівля збереглася донині, але наразі вона не використовується та потребує капітальної реконструкції. Збір від концерту Ф. Шаляпіна мав покрити заборгованість за оренду Народного дому. Проте, офіційно концерт було влаштовано на користь Київського товариства письменності [11, с. 207].

9 та 16 травня співак дає концерти у приміщенні Нового Зимового театру (нині на цьому місці розташований театр Російської драми імені Олексія Горького) у Катеринославі (нині – Дніпропетровськ), а 20 травня єдиний раз за життя виступає у Будинку взаємного кредиту в Житомирі (згодом, після добудови це приміщення зайняла Житомирська міськрада). По тому співак їде до Харкова, де, поміж іншим, відвідує концерт у театрі Паризького саду Віктора Жаткіна²³. Ті дні шаляпінського життя зафіксовано у світських хроніках газет «Харьковский листок» і «Харьковские губернские ведомости» [11, с. 209].

15 червня 1903 р., під час перебування на дачі своїх знайомих (купецької родини Єнуровських²⁴) у селі Васищеві під

²⁰ Харківський Народний дім був невеличкою будівлею у районі Кінної площі (біля ринку), що не збереглася. Протягом деякого часу, вже за радянської доби, там влаштовували оперні вистави, що не користувалися популярністю через віддаленість цього району. Нині на цьому місці розташований Палац культури ХЕМЗу.

²¹ **Масляникова Катерина Миколаївна** (1880–1940) – старша донька композитора Миколи Лисенка, піаністка й акомпаніатор.

²² **Науменко Володимир Петрович** (1852–1919) – український громадський діяч, історик, культуролог.

²³ **Жаткін Віктор Васильович** (? – ?) – харківський купець І гільдії, власник і управляючий станції електроосвітлення.

²⁴ **Єнуровський Григорій Григорійович** (? – ?) – харківський купець,

Харковом (нині належить до Харківського району та залишається за межами міста), Ф. Шаляпін переживає жахливий удар — помирає його єдиний чотирирічний син-первісток Ігор, тіло якого доправляють потягом до Москви для поховання. Співак перебував на Харківщині у супроводі жінки, італійської балерини Йоли Торнагі²⁵, та двох дочок. Смерть сина настільки вразила його, що співак був близький до самогубства. Перервавши гастролі, Ф. Шаляпін поквапився до Москви на похорон. За однією з версій саме Єнуровським він подарував рояль німецької фірми Беккер із написом «Беккер — Шаляпіну». Цей інструмент зберігся в Харкові до нашого часу. Раніше такий самий рояль фірма дарувала лише Петру Чайковському.

Менше, ніж за два роки по тому Ф. Шаляпін знову в Україні. Цей шаляпінський приїзд до Харкова 1905 р. ним самим помилково датується як такий, що стався 1904 р. [24, с. 298]. Та насправді протягом 1904 р. співак не перебував на території України.

У Харкові Ф. Шаляпін виступив у виставах «Борис Годунов», «Фауст» і «Русалка». Тоді ж відбувся один із його так званих «крамольних» концертів, який, окрім іншого, супроводжувався масовим співом української народної пісні «Ой, у лузі» та російської народної пісні «Дубінушка». Характерно, що тодішні харківські газети з цензурних міркувань навіть не наважилися викласти подробиці sensationного концерту. Зате сам Ф. Шаляпін у мемуарах розповідає і про візит делегації харківських робітників, які просили його виступити у Народному домі, і про сам концерт, що розпочався о п'ятій годині дня 28 квітня 1905 р. (на вечір була призначена вистава «Борис Годунов») і тривав упродовж кількох годин [24, с. 298–300].

У 1906 р., уже ставши суперзіркою, Ф. Шаляпін знову відвідав Київ і Харків [11, с. 255–256]. У Києві він прийняв делегацію правління товариства взаємодопомоги студентів Київського політехнічного інституту, зробивши на користь нужденних студентів чималу грошову пожертву. Того самого дня з Ф. Шаляпіним стався загальновідомий курйоз, пов'язаний

власник будинку в Харкові та дачі у Васищеві. Єнуровська Ганна Іванівна (? - ?) — його дружина.

²⁵ **Торнагі Йола** (1874–1964) — італійська балерина, перша дружина Ф. І. Шаляпіна.

із знаменитим концертом для робітників у приміщенні цирку Петра Крутікова²⁶ («Ніппо Раласе», нині на цьому місці — столичний кінотеатр «Україна», вул. Городецького, 5). Вулиця була настільки переповнена народом, що Ф. Шаляпіну та його акомпаніаторам довелося карнізом діставатися на дах цирку з вікна сусіднього готелю «Континенталь» (нині — будівля Національної музичної академії України, поряд із якою на той час не було Великого залу з колонадою). У мемуарах Федора Івановича докладно описаний також візит до нього київського поліцейського пристава, який цікавився ходом підготовки до концерту й остерегівався можливого безладу. Співак на той момент приймав ванну. Оскільки з таким відвідувачем жартувати не годилося, вирішив безвідкладно прийняти його прямо там, п'ючи з ним горілку та ведучи розмови «про життя» [24, с. 304]. А згодом, під час від'їзду з Києва «представники робітничого класу» (саме так це тоді називалося) хотіли влаштувати Ф. Шаляпіну прощальну овацію на пероні, але їх не пропустили на центральний вокзал. Тоді вирішили зібратися на першій малій станції (на той час вона називалася Київ-II, нині, ймовірно, — Київ-Московський), де потяг стояв протягом лише двох хвилин. Там Ф. Шаляпіну влаштували неочікувану, але щирю овацію. Деякі подробиці щодо того перебування відомого баса в Україні можна знайти на сторінках газет «Отголоски жизни» та «Театр и искусство» [11, с. 255–256]. Далі співак поїхав до Москви через Харків, де він зупинявся, але не виступав.

Наступний приїзд Ф. Шаляпіна до Києва відбувся через кілька років — у квітні 1909-го. Замість п'яти обумовлених вистав уславленому басові довелося заспівати аж вісім. Як і раніше, основою репертуару був «Фауст» Ш. Гуно та «Русалка», «Борис Годунов» і «Життя за царя». У Києві співак робить грошовий внесок на користь Трудової артілі офіціантів, а також позує скульпторові Івану Кавалерідзе²⁷ (найвірогідніше — на Андріївському узвозі) та дарує йому фото з підписом. По тому співак відбуває на відпочинок до Гурзуфа, де на той час уже

²⁶ **Крутіков Петро Селіверстович** (1861 – ?) — цирковий артист, який демонстрував вищу школу верхової їзди. Побудував цирк у Києві, у 1917 р. емігрував до Італії.

²⁷ **Кавалерідзе Іван Петрович** (1887–1978) — український скульптор, режисер, драматург, сценарист.

перебувала його родина. Дорогою ненадовго зупиняється у Харкові, де зустрічається зі знайомими. Газети невпинно відстежувати всі переміщення знаменитості. А знаний бас їде на південь і після короткого перебування у Гурзуфі через Одесу морем вирушає на гастролі до Франції.

До цього періоду належить такий цікавий епізод. Представники чорносотенної організації попросили Ф. Шаляпіна виступити на користь «трудівників російського народу». Не отримавши відповіді, скривджені чорносотенці написали йому коротку телеграму, що завершувалася словами: «До Києва просимо більше не приїздити» [11, с. 296]. Та вже 22 травня наступного, 1910-го р. Ф. Шаляпін виступає у театрі-цирку Герасима Муссурі²⁸ у Харкові (за радянської доби там містився театр Харківської музичної комедії, який 1987 р. звільнив приміщення, оскільки воно перебувало в аварійному стані). 30 травня він дає концерт у Новому купецькому біржовому залі Одеси [8], а 12 вересня — у Зимовому театрі у Катеринославі [12, с. 8–11].

Окрема тема — Ф. Шаляпін у Криму. Не вдаючись до всіх подробиць шаляпінських приїздів на півострів, згадаймо лише його відпочинок на дачі художника Костянтина Коровіна²⁹ у Гурзуфі 1913 р., коли співак випав із шлюпки під час однієї з морських прогулянок, про що відразу сповістила російська газета «Россия» [12, с. 58]. Тоді само у Ялті Ф. Шаляпін відвідав могилу свого першого приватного вчителя співу Дмитра Усатова³⁰. Тодішнє перебування знаного баса в Криму тривало щонайменше упродовж 35 днів і навіть глава однієї з документальних повістей про Ф. Шаляпіна присвячена виключно його буттю на півострові [16, с. 451–458].

1915 р. ознаменувався останніми гастролями Ф. Шаляпіна у Києві, під час яких глядацький ажіотаж перевищив усі мислимі межі. Авторів доводилося спілкуватися з киянами, які чули зрілого Шаляпіна. Крім іншого, у їхніх спогадах завжди фігурувало нарікання з приводу глядацької штовханини та

²⁸ **Муссурі Герасим Михайлович** (? - ?) — театральний підприємець, грецький підданий. Побудував у Харкові найбільший у світі (на той час) цирк.

²⁹ **Коровін Костянтин Олексійович** (1861–1939) — російський художник (помер у Парижі).

³⁰ **Усатов Дмитро Андрійович** (1847–1913) — російський співак (тенор) і педагог.

надзвичайно високих цін на квитки. А ще зауваження, що пересічним гімназістам не можна було й мріяти, аби потрапити на шаляпінські вистави (зокрема, й з огляду на те, що тоді існував віковий ценз для допуску на вечірні вистави)³¹.

Спектаклі проходили в театрі Соловцова та Міському театрі. У репертуарі — «Дон Кіхот» Жюля Массне (перше виконання цієї опери в Україні), «Борис Годунов», «Фауст», загалом — шість виступів. Спектакль «Дон Кіхот», що відбувся 15 березня на сцені Соловцовського театру, в якому Ф. Шаляпін виступив у заголовній партії, виявився останньою оперною гастроллю співака на території України й останньою його появою перед київською публікою.

Протягом подальших днів перебування у Києві співак мав трохи вільного часу, і, завершивши гастролі та залишаючись вільним від виступів протягом цілого тижня, відвідав Сьому виставку київських художників, на якій придбав полотно художниці Ганни Прахової³² «Татарки». Тодішнє київське дозвілля Ф. Шаляпіна поки що залишається певною «білою плямою» його біографії.

Того самого року Ф. Шаляпін ще раз приїхав на українську землю, аби 27 квітня виступити з великим сольним концертом на сцені театру Комерційного клубу в Харкові, а 1 травня — у Зимовому театрі в Катеринославі [12, с. 85]. Першотравневий концерт став четвертим і останнім за життя співака виступом у нинішньому Дніпропетровську. У цьому місті єдиним шаляпінським концертним майданчиком завжди був лише Зимовий театр. Після цього концерту Ф. Шаляпін більше не бував на «континентальній» Україні.

У червні-липні 1916 р. співак приїжджає до Фороса, Гурзуфа та маєтку Суук-Су (знаходився на території теперішнього табору «Артек») на відпочинок. Звідтіля він написав декілька листів, тут розучував партію короля Філіпа у «Дон-Карлосі» Джузеппе Верді. На той час Ф. Шаляпін уже придбав у володарки маєтку Ольги Соловйової³³ скелю, на якій задумав

³¹ Усні розповіді О. С. Горшковської (1900–94), Ю. С. Каменцова (1895–85) та інших завсідників Київського оперного театру першої чверті ХХ ст., зафіксовані в архіві автора.

³² **Крюгер-Прахова Ганна Августівна** (1876–1962) — українська художниця (переважно анімалістка), належала до відомої династії художників Прахових.

³³ **Соловйова Ольга Михайлівна** (? - ?) — володарка багатого маєтку

спорудити «Замок мистецтв», де мріяв займатися викладацькою діяльністю. Проект цієї будівлі був повністю готовий, розпочали роботи. Але здійсненню планів перешкодила революція [12, с. 106]. Та завдяки численним приїздам співака до Криму його прізвище залишилося в українській топоніміці, — згадана скеля у Гурзуфі (40 м над рівнем моря), розташована поблизу скель-острівців Адалар, дістала назву скелі Шаляпіна.

Останнє перебування Ф. Шаляпіна на території теперішньої України датується 1917 р. У травні співак вкотре прибув на відпочинок до Криму. Невдовзі до нього звернулися моряки Чорноморського флоту з проханням виступити у великому благочинному концерті у Севастополі, більше того — взяти участь у його організації. Цей грандіозний концерт відбувся 11 липня на Приморському бульварі у Севастополі. Серед виконаних тоді творів була й українська народна пісня «Комарище». Наступного дня Ф. Шаляпін сфотографувався з учасниками концерту [9]. За кілька днів по тому співак поїхав на відпочинок і лікування до Кисловодська і вже ніколи у житті не ступив більше на українську землю.

За радянської доби Ф. Шаляпін жодного разу не з'являвся в Україні. Щоправда, його діти (Ірина, Тетяна, Борис і Федор) влітку 1917 р. затрималися у Криму та до вересня перебували на відпочинку на дачі Мурзаєвої у Нижньому Місхорі поблизу Ялти. Про це йдеться, зокрема, у мемуарах дочки співака Ірини [23, с. 553–554]. Свій образ тих часів Ф. Шаляпін закарбував у автопортреті олією (1917), завершеному невдовзі після повернення з Криму. До доленосного відплиття у Галін, яке наважди розлучило співака з Росією, залишалося рівно п'ять років...

Неможу втриматися й від того, щоб не навести тут родинний переказ: під час останнього приїзду до Севастополя Ф. Шаляпін слухав спів під гітару одного з родичів автора цих рядків, військового. Відгук співака був захоплювальним. (Йдеться про представника однієї з гілок роду Стоковських-Полянцевських — майже всі вони виїхали до Франції одразу після 1918 р.).

Цікаво також, що у 1917 р. у Севастополі з Ф. Шаляпіним хотіла познайомитися Оксана Петрусенко. Разом із співаком Дмитром Головіним вони мали намір прослухатися у Ф. Шаляпіна, відвідавши його в готелі біля Графської приста-

Суук-Су в Гурзуфі, де містилася дача «Орлине гніздо», на якій відпочивав Ф. Шаляпін.

ні. Проте через сором'язливість О. Петрусенко цей задум не здійснився, — останньої хвилини вона втекла [6, с. 35].

Унікальним доповненням до відомостей про перебування Ф. Шаляпіна в Україні можуть слугувати уперше опубліковані лише кілька років тому спогади співачки Марії Ростовської-Ковалевської³⁴, написані в Одесі у 1966 р. [18]. Вони цінні тим, що містять не лише загальновідомі факти та згадки про шаляпінські гастролі в Києві, а й живо викладені спостереження глядача, який був присутній у залі. Зокрема, опис вражень від концертного відділу, з яким співак виступив після однієї з київських вистав «Севільського цирюльника» Дж. Россіні. Ця опера є порівняно короткою, тому адміністрація вдалася до марнотратного кроку — сплатити Ф. Шаляпіну за концертний виступ після оперної вистави.

Попри все згадане, є чимало фактів перебування Ф. Шаляпіна в Україні, які ніколи не будуть викладені мемуаристами в усіх деталях. Скажімо, у відомому житловому будинку на розі вулиць Великої Житомирської та Володимирської у Києві (Володимирська, 14) мешкало чимало митців світового рівня, як-от: композитор Юлій Мейтус, піаніст Володимир Горовиць, художник Федір Глуценко, Амвросій Бучма та інші. Саме там, за переказами, одного вечора гостював Ф. Шаляпін. І навіть співав! Проте, його ревне і невблаганне ставлення до «позапланових» домашніх виступів було добре відоме сучасникам: украй завантажений співак рідко погоджувався спонтанно насолоджувати слух світських зібрань. Подробиці перебування Шаляпіна за цією адресою, та й самий факт цього гостювання поки неможливо підтвердити документально. Можливо, в потоках мемуарної й епістолярної спадщини колись відшукається достеменне свідчення щодо того вечора³⁵.

Отже, але шаляпінську україніану на сьогодні зарано вважати цілком дослідженою, бо й досі науковці знаходять все нові документи та відомості про перебування Ф. Шаляпіна на території нашої держави. Газетні публікації, рукописна спадщина та поодинокі згадки в розлогій літературі про співака

³⁴ Ростовська-Ковалевська Марія Гаврилівна (дівоче прізвище — Ніколенко) (1886–1974) — українська та російська оперна співачка (сопрано), педагог і мемуарист.

³⁵ Так само це стосується перебування Ф.Шаляпіна в ще одному будинку на вул.Володимирській у колишньому ресторані "Лейпциг".

ще здатні принести чимало відкриттів. Водночас, із набуттям Україною незалежності виник цілком новий кут зору на це питання і хочеться вірити, що інтерес до цієї постаті та її місця в культурній історії нашої країни з часом лише наростатиме.

1. *Арии*, романсы, песни из репертуара Ф. Шаляпина [Ноти] : для баса в сопр. фп. – М. : Музыка, 1972. – 236 с.
2. *Бекар*. Театр и музыка [Текст] / М. В. Москалёв // Киев. слово. – 1897. – 17 апр. – С. 3.
3. *Бекар*. Театр и музыка [Текст] / М. В. Москалёв // Там же. – 21 апр. – С. 3.
4. *Владыкина-Бачинская, Н. М.* Собинов [Текст] / Н. М. Владыкина-Бачинская. – М. : Молодая гвардия, 1958. – 304 с. : ил. – (Жизнь замечательных людей).
5. *Гнидь, Б. П.* Історія вокального мистецтва [Текст] / Б. П. Гнидь. – К. : НМАУ, 1997. – 320 с.
6. *Головін, Д. Д.* Зустріч біля моря [Текст] / Д. Д. Головін // Оксана Петрусенко : Листи. Спогади. Матеріали / упоряд. та прим. : М. Ф. Кагарлицького, Г. І. Філіпенко. – К. : Муз. Україна, 1980. – С. 34–37.
7. *Голота, В. В.* Театральная Одесса [Текст] / В. В. Голота. – К. : Мистецтво, 1990. – 248 с.
8. *Диссонанс*. Концерт Шаляпина [Текст] / Диссонанс // Одес. новости. – 1910. – 2 июня.
9. *Кирьян, П.* Напамять [Текст] / П. Кирьян // Огонёк. – 1964. – №30. – С. 11.
10. *Леонид Витальевич Собинов* [Текст] : в 2-х т. / ЦГАЛИ СССР ; сост. К. Н. Кириленко. – М. : Искусство, 1970. – Т. 1. – 792 с.
11. *Летопись жизни и творчества Шаляпина* [Текст] : в 2-х кн. / сост. Ю. Котляров, В. Гармаш. – Л. : Музыка, 1984. – Кн. 1. – 304 с.
12. *Летопись жизни и творчества Шаляпина* [Текст] : в 2-х кн. / сост. Ю. Котляров, В. Гармаш. – Л. : Музыка, 1985. – Кн. 2. – 312 с.
13. *Лисенко, М. В.* Листи [Текст] / авт.-упоряд. Р. М. Скорульська. – К. : Муз. Україна, 2004. – 680 с.
14. *Москалец, А. В.* Украинские страницы Фёдора Шаляпина [Текст] / А. В. Москалец // Большая игра. – 2004. – № 11–12. – С. 42–45.
15. *Москалец, А. В.* Шаляпин : украинская партия [Текст] / А. В. Москалец // Киев. ведомости. – 2003. – 13 февр. – С. 10.
16. *Петелин, В. В.* Восхождение [Текст] : документальное повествование о молодом Шаляпине / В. В. Петелин. – М. : Сов. писатель, 1989. – 560 с.
17. *Прокопенко, Н. М.* Тайна вокала Шаляпина [Текст] : вокально-теоретич. исслед. / Н. М. Прокопенко. – К. : ИИЦ Госкомстата Украины, 1999. – 227 с.
18. *Ростовская-Ковалевская, М. Г.* Музыкальный Киев в моих воспоминаниях [Текст] / М. Г. Ростовская-Ковалевская // Лисенко І. М. Музична культура України у спогадах, матеріалах, листах. – К. : Рада, 2008. – С. 28–39.
19. *Сікорська, І. М.* «Приємно бачити цих нових людей» [Текст] : (Федір Шаляпін і Україна) / І. Сікорська // Урядовий кур'єр. – 1998. – 14 лют. – С. 9.

20. Станішевський, Ю. О. Національний академічний театр опери і балету України імені Тараса Шевченка: історія і сучасність [Текст] / Ю. О. Станішевський. – К. : Муз. Україна, 2002. – 736 с.
21. Чехов, А. П. Полное собрание сочинений и писем [Текст] : в 30-ти т. / А. П. Чехов. – М. : Наука, 1979. – Т. 7.
22. Шаляпин, Ф. И. Воспоминания [Текст] / Ф. И. Шаляпин. – М. : Локид, 2000. – 544 с. – (Голоса. Век XX).
23. Шаляпин, Ф. И. Литературное наследие [Текст]. Письма Шаляпина И. Ф. Воспоминания об отце : [в 2-х т.] / Ф. И. Шаляпин ; ред.-сост. Е. А. Грошева. – М. : Искусство, 1960. – Т. 1. – 768 с.
24. Шаляпин, Ф. И. Страницы из моей жизни [Текст] / Ф. И. Шаляпин. – К. : Муз. Україна, 1988. – 328 с.

Москалец О. Федір Шаляпін в Україні: окремі аспекти біографії співака.

Ключові слова: Шаляпін Федір Іванович, бас, опера, історія міст України, Крим, українсько-російські зв'язки, міжкультурні взаємодії, біографічні дослідження.

Досліджено подробиці перебування славного російського оперно-госпівака Федора Івановича Шаляпіна в містах теперішньої України. Прослідковано всі його виступи в оперних виставах та концертах, приїзди на відпочинок, тощо, а також пов'язані з цим віхи біографії співака. виправлено деякі неточності, які зустрічалися в попередній науковій літературі з цього питання. Акцентовано внесок молодого Шаляпіна в справу популяризації українського музично-театрального та пісенного репертуару.

Moskalets O.Fedor Shaliapin: some aspects of singer's biography.

Key words: Shaliapin Fedor Ivanovich, bass, opera, history of Ukrainian cities, Crimea, Ukrainian and Russian interconnections, intercultural interaction, biographic researches.

Research is devoted to the details of slaying of famous Russian opera singer Fedor Ivanovich Shaliapin in the cities of contemporary Ukraine. Author traces all his opera and concert performances, holiday visits etc. and their meaning in the biography of the singer. Some errors of earlier scientific literature are corrected. The article emphasizes the contribution of Shaliapin in the popularization of Ukrainian musical theatre and song repertoire.

Москалец А. Федор Шаляпин в Украине: отдельные аспекты биографии певца.

Ключевые слова: Шаляпин Фёдор Иванович, бас, опера, история городов Украины, Крым, украинско-российские связи, межкультурные взаимодействия, биографические исследования.

Исследованы подробности пребывания прославленного российского баса Фёдора Ивановича Шаляпина на территории современной Украины. Прослежены все его выступления в оперных спектаклях и концертах, приезды на отдых и т.д., а также связанные с этим вехи биографии певца. Исправлен ряд неточностей, которые ранее встречались в научной литературе по этому вопросу. Акцентирован вклад молодого Шаляпина в дело популяризации украинского музыкально-драматического и песенного репертуара.